

Горбань Т. Ю.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

«МАЛОРОСІЙСТВО»: ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІМПЕРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У статті розглядається феномен «малоросійства», що сформувалося як один із наслідків багатовікового бездержавного існування України. Зазначається, що, будучи широковживаним в українській історичній науці та суспільній практиці, поняття «малоросійство» і досі не набуло належної визначеності ані щодо суті цього феномена як суспільного явища, ані щодо його генезису. В роботі досліджуються погляди на «малоросійство», його об'єктивні та суб'єктивні причини і наслідки, особливості самоідентифікації українців у Російській імперії тощо в українській науковій та суспільно-політичній думці минулого і сьогодення. Показано, що, аналізуючи феномен «малоросійства» під кутом зору самоідентифікації особи, маємо розглядати не стільки етнічне самоототожнення «малоросів» з іншою етнічною спільнотою, скільки громадянське самовизначення, тобто особистісну самоідентифікацію як усвідомлення індивідумом своєї належності до певного державного утворення, лояльність до громадсько-політичних інститутів держави, підданим (громадянином) якої він є. Значна увага приділяється розгляду процесу асиміляції українців та наслідків русифікації у різних сферах суспільного життя. Наслідками складної етнополітичної ситуації на українських землях стали не лише трансформації в духовно-культурній та мовно-освітній сферах, а й закладений на майбутнє потенціал міжетнічних проблем. Розкриття теми дослідження здійснюється на основі залучення низки репрезентативних джерел. При виконанні дослідження насамперед застосовувався такий основоположний принцип історичного пізнання, як неупередженість при аналізі подій, процесів і явищ. Основний зміст узагальнюючих висновків і напрямів подальших досліджень з цієї проблеми полягає в тому, що реальності сьогодення потребують і надалі здійснювати ґрунтовні дослідження феномену «малоросійства» на основі об'єктивного аналізу всієї сукупності факторів, що його зумовлюють.

Ключові слова: малоросійство, подвійна ідентичність, самоідентифікація, асиміляція, етнополітика.

Постановка проблеми. Одним із наслідків багатовікового бездержавного існування України стала поява феномену подвійної ідентичності як способу самоідентифікації українців. Актуальність цієї проблеми очевидна й сьогодні, проявляючись як у теоретичних напрацюваннях сучасних науковців, так і на практиці, зокрема, у гострих колізіях навколо теми подвійного громадянства. Найбільш поширеним проявом цього феномену є синдром «нероздільної українсько-російської єдності», який, маючи століттями вимірювану заглибленість в історичне минуле, і нині набуває часом гіперболізованого вияву не лише по той бік українсько-російського кордону. Не можемо не згадати пророче передбачення Є. Маланюка стосовно того, що постала за століття перебування у складі Російської імперії проблема роздвоєння національно-етнічної ідентичності, або українського «малоросійства» – якщо вдатися до терміну, який за імперських часів сформу-

вався в українській суспільно-політичній думці національного спрямування і згодом закріпився у вітчизняній історіографії – «...першою встане перед державними мужами вже державної України. І ще довго, протягом стабілізації державності, вона стоятиме першоплановим завданням. Малоросійство – наша історична хвороба, хвороба многовікова, отже хронічна» [8, с. 222]. Тож очевидно, що з'ясувати глибинну суть цього явища за допомогою методу критичного аналізу, намагаючись уникати упередженості й заангажованості, є завданням на часі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Упродовж десятиліть радянської влади дослідження проблеми «малоросійства» зі зрозумілих причин було унеможливлене для української історичної науки, і роботу у відповідному напрямі могли здійснювати лише науковці української діаспори. Після здобуття незалежності заборонена раніше тема відкрилася і для вітчизняних учених.

Дослідження у цій галузі розпочали не лише науковці-історики, а й політологи, філософи, культурологи тощо. Серед знакових досліджень останнього часу назвемо насамперед праці І. Кресіної, В. Крисаченка, Л. Нагорної, С. і Ю. Римаренків, М. Розумного, М. Степико та ін. При цьому необхідно зазначити, що в досить широкому діапазоні поглядів на проблему «малоросійства» (подвійної самоідентифікації), який сформувався в українському суспільствознавстві, поряд із традиційним, гострокритичним її трактуванням в оціночних координатах, визначених свого часу народницькою історіографією, з'являється тенденція до осмислення її на нових методологічних засадах. Говорячи словами Л. Нагорної, новітні цивілізаційні (антропоцентристські) підходи, що утверджуються у вітчизняній соціогуманітаристиці, відкривають широкі можливості для дослідження ментальних структур національного дискурсу і поведінських стереотипів. Утверджується таке розуміння національної ідеї, в якій основним змістом є ідея людської свободи та індивідуальної самореалізації [11, с. 87]. Отже, беззаперечно, і не лише в теоретичному аспекті, важливість проблеми та очевидна неоднозначність у підходах до її дослідження, формування нової парадигми сприйняття зазначеного поняття, не дає підстав сумніватися в актуальності подальших досліджень у зазначеній царині.

Постановка завдання. Автор ставить перед собою завдання дослідити погляди на «малоросійство», його об'єктивні та суб'єктивні причини і наслідки, особливості самоідентифікації українців у Російській імперії тощо в українській науковій та суспільно-політичній думці минулого і сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідно зазначити, що, як і понад століття тому, стосовно феномену «малоросійства» і сьогодні існують різні погляди – і щодо його суті як суспільного явища, і щодо генезису. Навіть якщо поглянути на питання часу виникнення цього феномену, побачимо, що діапазон поглядів дослідників проблеми досить широкий. На думку Є. Маланюка, «плями майбутнього малоросійства, помітні вже в нашій Середньовіччі ... яскравіють у добах Литовській та Козацькій. За гетьманування Виговського і в наступній Руїні українське малоросійство стає вже політичним чинником і виходить на арену історії» [9, с. 717]. З іншого боку, частина науковців відносить його появу до більш пізнього часу, вважаючи, що «комплекс малоросійства» постав у першій половині XIX ст. –

як наслідок колоніального політичного становища, стійкого й потужного тиску на українську духовність з боку імперських структур [10].

Говорячи про «малоросійство», маємо виходити з того, що це явище мало не випадковий характер, набуло масового поширення, отже, стало свого роду феноменом української історії. Тож обмежитися лише його визнанням, з позиції засудження або вибіркової «реабілітації» носіїв подвійної ідентичності, вочевидь недостатньо, тим більше зважаючи на суперечливість та неоднозначність, нехай і з явним домінуванням негативних характеристик, оцінок цього явища. Необхідно досліджувати як його суть, так і причини, заглиблюючись в його природу, враховуючи як об'єктивні, так і суб'єктивні причини «малоросійства», не обмежуючись механічним поділом тогочасного українського суспільства на його «свідому» і «несвідому» частини. При цьому, аналізуючи феномен «малоросійства» під кутом зору самоідентифікації особи, маємо розглядати не стільки етнічне самоототожнення «малоросів» з іншою етнічною спільнотою, скільки громадянське самовизначення, тобто особистісну самоідентифікацію як усвідомлення індивідумом своєї належності до певного державного утворення, лояльності до громадсько-політичних інститутів держави, підданим (громадянином) якої він є.

Тут вважаємо за доцільне вдатися до доробку М. Рябчука, який, досліджуючи проблему самоідентифікації, висловлював думку, що українці імперської доби передусім вважали себе православними християнами, потім – підданими царя, членами певного соціального стану, і лише в останню чергу – специфічним регіональним різновидом «русько-православної» чи «православно-слов'янської» людності [12, с. 73]. Процес же усвідомлення українцями своєї національної належності відбувався повільно, суперечливо, неоднозначно, до того ж слід мати на увазі, що на цей час ще не сформувалися остаточно ані українська, ані російська нації, що також утруднювало національну самоідентифікацію. При цьому, по суті, перед необхідністю осмисленого вибору на користь «українства»/«малоросійства» була поставлена лише досить малочисельна еліта українського суспільства, в той час як широким загалом така проблема не стояла внаслідок того, що просто не усвідомлювалася ним.

Намагаючись проаналізувати об'єктивні і суб'єктивні причини «малоросійства», важливо брати до уваги різні підходи до проблеми, від тих, що висловлювалися як діячами українського націо-

нально-визвольного руху імперської доби, до наших сучасників, не обмежуючись, як вже зазначалося, тими оцінками, що були свого часу сформульовані народницькою історіографією.

Остання, як відомо, однозначно відмежовувала «малоросів» не лише від «українства» як категорії політичної, а й від українців загалом, діаметрально протиставляючи тих і інших, і, більше того, розглядаючи їх як взаємних ворогів. Водночас у прагненні знайти причини і витоки болісної для українського суспільства проблеми «малоросійства» деякі представники української наукової та суспільно-політичної думки демонстрували більш помірковані погляди.

Втім, і в непримиренних критиків «малоросійства», таких, наприклад, як М. Грушевський, зустрічаємо не лише категоричне засудження цього явища, а й намагання знайти йому пояснення. Характеризуючи зречення українською інтелігенцією всього національного як «злочин українських земляків» і тавруючи «добровільну зраду», найстрашнішим у якій, на думку вченого, було саме те, що «се винародовлення осягалось не самими тільки примусовими способами; в значній мірі воно було також і добровільне» [2, с. 209], Грушевський розмірковував про причини «малоросійства», наголошуючи на безнадійному становищі, з якого, в умовах загальноросійського центрризму та унітаризму, для українського суспільства не було жодного порятунку, окрім зросійщення, і таким чином пов'язуючи «малоросійство» з «необхідністю підкоритись московській політиці» та вбачаючи у «добровільному розчиненні» можливість «виходу із безвиході» [3, с. 225-226].

На фоні різких емоційних висловлювань Грушевського – громадсько-політичного діяча та публіциста такі судження видаються надто поміркованими. Проте очевидно, що Грушевський – учений, осмислюючи історичні події, що відбувалися на українських землях, усвідомлював їхні наслідки для суспільства, яке тривалий час повинно було функціонувати в умовах придушення російською самодержавною владою будь-яких проявів «українськості». Ідеї автономізму часів козаччини залишилися в минулому, натомість прийшло розуміння втрати ініціативи в суспільно-політичному житті, відчуття реальної залежності від імперського центру, що породжувало конформізм, пасивність, ослаблювало волю до спротиву, спонукало до схиляння перед силою чи матеріальними благами. Як наслідок – поставлена перед вибором між утисками влади та «неутолимою охотою до урядів, а особливо до жалування»,

українська еліта здебільшого віддавала перевагу останньому, перетворюючись «в одну масу кандидатів на царські посади» [1, с. 232].

До речі, стосовно «однієї маси ...», не можемо не навести важливе, на нашу думку, міркування Л. Українки, яка закликала до вдумливого і зваженого підходу до проблеми «роздвоєння» української еліти. Не погоджуючись з категоричними у переважній більшості оцінками з приводу «масової зради малоросів», видатна письменниця зауважувала: певний процент українців був у безсловесному стані не зі своєї вини, тож їх мовчання не варто сприймати за знак згоди; певний процент пішов у російську революцію; були й такі українці, які не виявляли ніякого холопства перед Москвою. Певний процент «потопав, правда, в холопстві не так то вже й «бездонному», бо на дні його був звичайний мул схиблених інтересів національних, партійних, особистих... Котра з тих категорій більше чи менше численна, се вяснити може хіба що довга праця істориків, а публіцистові досить не забувати, що вони взагалі б у л и, ті різні категорії, та не валити до купи в с і х українців, нагнітивши їх зверху обвинуваченням в бездонному холопстві» [13, с. 241].

Очевидно, що надмірним спрощенням можна назвати і зведення інтересів української еліти лише до «неутолимої охоти до урядів, а особливо до жалування». Про те, що такий підхід не відображає усієї глибини проблеми, свідчать сповнені уболівання за долю українства роздуми С. Єфремова, де він, говорячи про фатальні для українців російські впливи, насамперед звертає увагу на асимілюючу дію «високої російської культури»: «могутні чужі впливи з їх величезними культурними засобами та здобутками» створюють принади для людей з «вищими запитами до життя». «Чужі впливи заходили до нас озброєні високою технікою, осяяні ясным світлом останнього слова науки і вмілості – що ми могли з свого боку виставити проти усього цього?» – з гіркотою запитує Єфремов і робить висновок: «При українстві лишалися здебільшого люди старого виховання, – все ж молоде, з свіжими силами, з невичерпним запасом енергії, з новим методом думки – йшло до загальноросійського табору» [4, с. 25].

Отже, розглядаючи фактори, що спричиняли формування «малоросійства» – такі, як денационалізуючі дії влади, можливість отримання цілком реальних політичних та матеріальних вигод – маємо не залишати поза увагою і культурний, причому не лише в тому контексті, про який говорить С. Єфремов (принадність культурних

здобутків, що їх пропонували «чужі впливи»), а й враховувати таке явище, як «комплекс престижності», який бачився у належності до «високої культури» державної нації.

Стосовно «комплекс престижності», наведемо надзвичайно вдалу характеристику І. Лисяка-Рудницького. Досліджуючи психологію «малоросійства», він звертав увагу і на таке явище, як тяжіння до «імперського блиску». «Від Росії променював велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації», тож, вважав Лисяк-Рудницький, багато українців, осліплених цим сяйвом, бажали й собі причаститися до нього [7, с. 473]. І далі зазначав, що суб'єктивно-особистісний фактор доповнював об'єктивно існуючі реалії державного буття, які полягали в тому, що для українців, які згідно з офіційною доктриною Російської імперії вважалися «малоросійською племінною гілкою триединої російської нації», існувало два можливі варіанти. Перший – особи українського походження, які зрікалися своєї національності і погоджувалися з офіційною концепцією, не підлягали дискримінації; другий – особи та товариства, які утверджували українську національну самобутність чи в політичній, чи в культурній сфері, зазнавали систематичних і нещадних переслідувань.

Потрібно зважати й на те, що століттями нав'язуваний великодержавною ідеологією образ українців як неповноцінного селянського народу був сприйнятий значною частиною українського суспільства. А відповідно утверджувалося і переконання, що подолати комплекс неповноцінності можна, лише інтегрувавшись в імперську суспільно-політичну систему, прийнявши її «правила гри». До того ж це відкривало цілком реальну перспективу сходження на більш високий щабель соціальної піраміди. Адже притаманне «малоросам» лояльне ставлення до влади у поєднанні з вільним володінням російською мовою відкривало можливості для будь-якої кар'єри – політичної, військової, у підприємницькій чи гуманітарній сферах. Українським елітам, вочевидь, імпонувало й те, що влада не ставила їх нижче за відповідні структури великоросійського суспільства, гарантуючи всілякі соціальні привілеї за умови їхньої політичної лояльності.

Також необхідно враховувати, що упродовж століть спільного проживання українців і росіян в межах однієї держави відбувався об'єктивний процес, суть якого полягала в тому, що від покоління до покоління рівень етнічної свідомості українців, чи принаймні частини українського

етносу, знижувався. Відбувалася трансформація суспільних цінностей, способу буття одного народу, залежного – українського, під впливом життєдіяльності іншого, домінуючого – російського. Тож з часом ідеї автономізму вже не зустрічали в середовищі українських еліт розуміння і підтримки, адже вони сприймали імперію як власну батьківщину, задовольняючись, як вже було сказано, певними моральними та матеріальними «дивідендами» від влади.

Одним із тих об'єктивних чинників, які в жодному разі не можна ігнорувати, розглядаючи феномен «малоросійства», була й православна спільність українців і росіян. Цілком очевидно, що релігійно-конфесійний фактор належить до тих, які були і залишаються суттєвим критерієм як суспільного розмежування, так і суспільної інтеграції. В контексті проблеми «малоросійства», саме спільність православної віри спонукала людність Наддніпрянської України до асиміляції, до розчинення в загальноросійському православному просторі. М. Шаповал, аналізуючи глибинну суть українсько-російських стосунків, надає цій спільності ключового значення: «Союз з Московщиною мав характер союзу єдиновірців і братів: обидва народи мали назву «руських», обидва були православні, обидва мали однакову літературну мову, вироблену в Києві і не чужу Москві... Православ'я було таким аргументом спільності, що покривав собою всі інші» [14, с. 24]. Це висловлювання Шаповала вкотре підтверджує тезу, що спільність релігії, як і близькість культур, об'єктивно сприяють асиміляційним процесам, і за відсутності цих умов інші фактори не мали б такої інтегруючої сили. Тим більше з урахуванням того місця, яке в системі ідентичностей тогочасного українця займала релігійна ідентичність (звернемося ще раз до наведених вище слів М. Рябчука, що українці імперської доби передусім вважали себе православними християнами).

Задля цілісного погляду на проблему необхідно розглянути ще один її аспект, який нерідко залишається поза увагою у традиційному погляді на «малоросійство», однак його ігнорування веде до певної однобічності в оцінках досліджуваного феномену. Звернемося до одного з висловлювань В. Короленка, якого представники української суспільно-політичної думки національного спрямування відносили до «хрестоматійних малоросів», тож можемо сказати, що до проблеми він був дотичний безпосередньо, хоча й «з іншого боку бари-

кад». Письменник розмірковував: чому «ціле покоління йшло в загальноросійський рух, який вимагав простору і давав його молодій самовідданості без національно-племінних рамок, які тому й заперечувались» [6, с. 240]. Отже, бачимо ще одну сторону питання – на відміну від звичного трактування «малоросійства» як «втечі в чужий табір» заради задоволення матеріальних чи політичних інтересів, вигод, які можна було отримати від влади у разі лояльного ставлення до неї, Короленко говорить про долучення до загальноросійського руху «без національно-племінних рамок», спричинене не думкою про зиск, а «самовідданістю» та пошуком «простору».

Відповідь на поставлене В. Короленком питання знаходимо у праці відомого сучасного дослідника історії української інтелігенції Г. Касьянова. Аналізуючи ситуацію, яка склалася на початок ХХ ст., науковець зазначає: молода генерація української інтелігенції, що захопилася соціалістичними ідеями, не мала за собою національно-політичної традиції. Тому її захоплення соціалізмом вело до того, що частина цієї молоді потрапила під вплив добре організованої і значно більш розвинутої політично російської соціал-демократії, яка в той час була байдужою до національного, зокрема, українського питання [5, с. 10]. Отже, розглядаючи причини переходу української інтелігенції в «російський табір», маємо уникати спрощених і однобічних підходів, не зводити мотивацію до задоволення утилітарних інтересів, а аналізувати її у широкому діапазоні – від дійсно корисливих міркувань до ідеалістичної налаштованості на побудову справедливого суспільства.

Висновки. Феномен «малоросійства» є, поза всяким сумнівом, дуже непростою проблемою, що потребує ґрунтовного і вдумливого осмислення. Неоднозначність як у ставленні до самого феномена, так і в підходах до його дослідження проявляється, зокрема, в тому, що авторам, які висвітлювали його у своїх працях, далеко не завжди вдавалося в минулому і вдається нині дотримуватися принципу, висловленого римським істориком Тацитом: *sine ira et studio* (без гніву і упередження). Проте, як видно з проведеної розвідки, попри домінуюче на початку ХХ ст. в середовищі українських інтелектуалів національного спрямування ставлення до проблеми «малоросійства», для якого найбільш характерними були різкі, негативно забарвлені оціночні судження, в окремих напрацюваннях знаходимо не лише емоційні оцінки, а й спроби усвідомити суть і причин «малоросійства» як суспільно-політичного явища.

Знайшла своє відображення ця проблема і в науковому доробку сучасних суспільствознавців. Ідеться передусім про ті дослідження, в яких явище «малоросійства», як говорилося вище, осмислюється на нових методологічних засадах, і автори яких намагаються позбутися політичної та ідеологічної заангажованості. Тож основний висновок, який випливає зі сказаного і визначає напрям подальших досліджень з цієї проблеми, полягає в тому, що очевидна важливість проблеми – як в плані її подальшої теоретичної розробки, так і з погляду суспільного значення таких напрацювань, спонукає до подальшого всебічного дослідження феномену «малоросійства» на засадах об'єктивності, неупередженості, з використанням новітніх цивілізаційних підходів.

Список літератури:

1. Грушевський М. С. Кінець московської орієнтації // Грушевський М. С. Твори : у 50 т. / голов. ред. П. Сохань. Т. 4. Кн. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради березень 1917 – квітень 1918)». Львів : Світ, 2007. С. 231–233.
2. Грушевський М. С. На порозі століття. Присвячено черемиській українсько-руській громаді // Там само. Т. 1 : Серія «Суспільно-політичні твори (1894–1907)». 2002. С. 208–216.
3. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1991. 399 с.
4. Єфремов С. Фатальний вузол // Єфремов С. Вибране : Статті. Наукові розвідки. Монографії / упоряд. Е. Соловей. Київ : Наукова думка, 2002. С. 17–55.
5. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція і національне питання: початок ХХ ст. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. статей / В. М. Даниленко (відп. ред.) та ін. Київ, 1993. С. 6–23.
6. Короленко В. Г. Лист до Х. Д. Алчевської (20 травня 1908 р.) *Історія української культури* : зб. матеріалів і документів / за ред.: С. М. Клапчука, В. Ф. Остафійчука. Київ : Вища школа, 2000. С. 239–240.
7. Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. / пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін. Київ : Основи, 1994. Т. 2. С. 471–76.
8. Маланюк Є. Книга спостережень. Київ : Атіка, 1995. 236 с.
9. Маланюк Є. Малоросійство. *Мала енциклопедія етнодержавознавства* / редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. Київ : Довіра : Генеза, 1996. С. 716–718.
10. Михайлик І. Комплекс малоросійства. *Там само*. С. 702.

11. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. Київ : ІПіЕНД, 2002. 272 с.
12. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. Київ, 2000. 304 с.
13. Українка Леся. Замітки з приводу статті «Політика і етика» // Українка Леся. Твори : в 10 т. Т. 8 : Літературно-критичні та публіцистичні статті / упоряд. О. Ф. Ставицький. Київ : Дніпро, 1965. С. 234–248.
14. Шаповал М. Соціологія українського відродження. Київ : Україна, 1994. 45 с.

Horban T.Yu. «LITTLE RUSSIANNES»: THE FORMATION OF IDENTITY IN THE CONDITIONS OF THE IMPERIAL STATE

The article examines the phenomenon of “Little Russia”, which was formed as one of the consequences of Ukraine’s centuries-long stateless existence. It is noted that, being widely used in Ukrainian historical science and social practice, the concept of “Little Russianness” still has not gained adequate certainty either regarding the essence of this phenomenon as a social phenomenon, or regarding its genesis. The work examines views on “Little Russianness”, its objective and subjective causes and consequences, peculiarities of self-identification of Ukrainians in the Russian Empire, etc. in Ukrainian scientific and socio-political thought of the past and present. It is shown that, analyzing the phenomenon of “Little Russianness” from the point of view of personal self-identification, we should consider not so much ethnic self-identification of “Little Russians” with another ethnic community, but civic self-determination, that is, personal self-identification as an individual’s awareness of his belonging to a certain state entity, loyalty to public political institutions of the state of which he is a patriot (citizen). Considerable attention is paid to the process of assimilation of Ukrainians and the consequences of Russification in various spheres of public life. The consequences of the difficult ethno-political situation in Ukraine were not only transformations in the spiritual, cultural and linguistic and educational sphere, but also laid for the future potential of interethnic problems. Disclosure of the research topic is carried out based on the involvement of a number of representative sources. During the research was primarily applied such a fundamental principle of historical knowledge as impartiality in the analysis of events, processes and phenomena. The main content of generalizing conclusions and directions of further research on this problem is that today’s realities require further thorough research of the phenomenon of “Little Russianness” based on an objective analysis of the entire set of factors that determine it.

Key words: little-russianness, double identity, self-identification, assimilation, ethno-politics.